

Krajina

IV. Evropská úmluva o krajině

Konference ministrů životního prostředí evropských zemí konaná v Dobříši před 20 lety (21.–23. června 1991) zahájila v Evropě do té doby nevídaný proces: společný postup všech evropských zemí zaměřený na řešení naléhavých otázek životního prostředí, ochrany přírody a využívání krajiny. Místo dosavadní roztržité a často nesourodé politiky a přístupů jednotlivých států byla vytvořena společná politická platforma. Hlavní cíle konference se dají shrnout do tří bodů: koordinace přístupů všech evropských zemí ke stále aktuální problematice životního prostředí, zpracování společného politického programu životního prostředí pro celou Evropu a obnovení harmonie mezi člověkem a jeho prostředím, přírodou a krajinou.

Vývoj po Dobříši

Podněty z dobříšské konference pro aktivní práci s krajinou vedly na mezinárodní úrovni k celé řadě kroků a iniciativ. Jednotlivé evropské země si uvědomily svou zodpovědnost za krajinu jako součást přírodního a kulturního dědictví, míru dosavadního nezájmu a jeho přímé i nepřímé následky – krajiny poškozené, i značně zničené dosud běžnými praktikami průmyslového a výhradně ekonomicky motivovaného využívání. Prvním příkladem

změny dosavadního přístupu byla Charta středomořské krajiny z r. 1994, kterou společně zpracovaly Španělsko, Francie a Itálie. V dalším roce zveřejnil Světový svaz ochrany přírody (IUCN – International Union for Conservation of Nature) výzvu Parky pro život, která byla připravena ve spolupráci řady evropských zemí. Mnoho dalších iniciativ vyústilo posléze ve zřízení mezinárodní skupiny, jejímž úkolem bylo vypracovat návrh Evropské úmluvy o krajině.

Členy této skupiny byli vědečtí a odborní pracovníci různých oborů – historikové a sociologové, ekologové a přírodovědci, archeologové a architekti i právníci a zástupci politických složek. Jejich cílem bylo vytvořit dokument, který by srozumitelně definoval význam krajiny jako součásti evropského přírodního a kulturního dědictví, jako jednu ze základních složek životního prostředí současného člověka, péči o její stav a způsob jejího využívání jako součásti moderní kultury. Při rozmanitosti přírodních, společenských, historických a kulturních podmínek v rámci Evropy to nebyla jednoduchá záležitost. Soustředěné úsilí týmu a všestranná podpora ze strany Rady Evropy ale přinesly zasloužený výsledek. V r. 2000 návrh Úmluvy přijal výbor ministrů Rady Evropy a rozhodl, že Evropská úmluva o krajině bude připravena k podpisu 20. října 2000.

Krajina Evropy

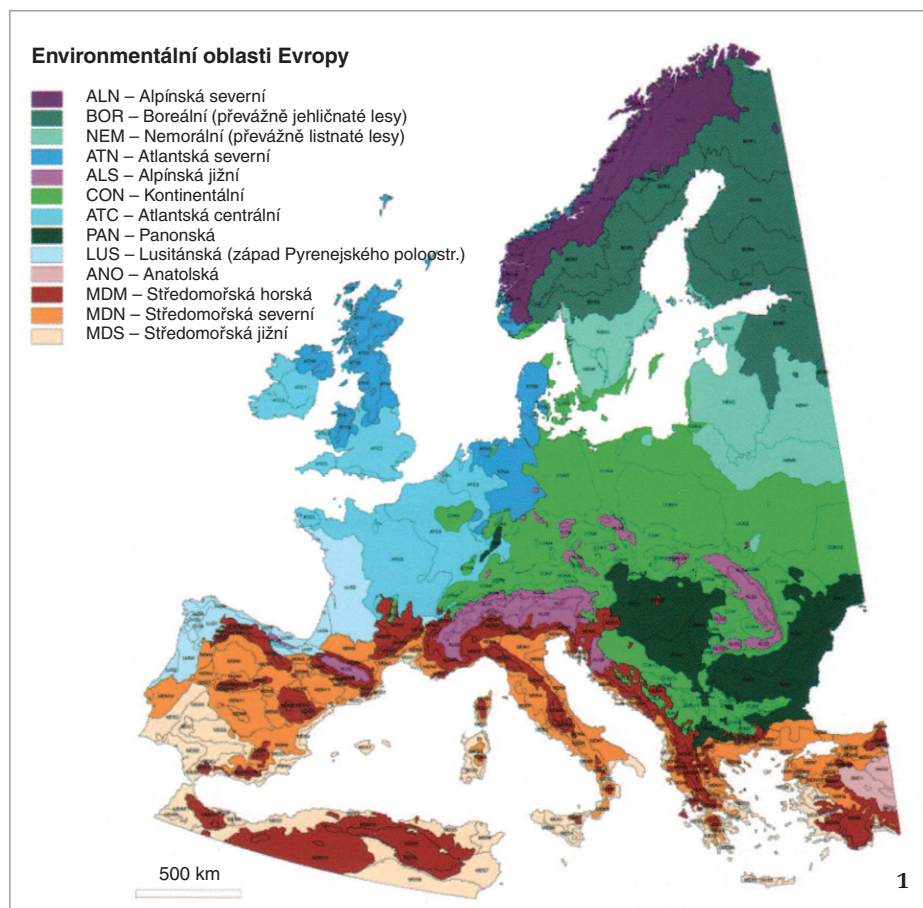
Různorodost evropské krajiny je obrovská, je výsledkem působení mnoha faktorů. Na prvním místě to jsou velmi rozdílné přírodní podmínky v různých geografických oblastech kontinentu, zahrnující vlhká atlantská pobřeží i suché kontinentální vnitrozemí, teplé Středomoří i chladný vysoký sever, polohy od úrovně moře až po velehory. Tuto variabilitu dále zdůraznil proces postglaciálního vývoje v různých částech Evropy. V období holocénu se pak uplatnil i regionálně rozdílný vliv člověka a ten se stal hlavním formativním činitelem vývoje evropské kulturní krajiny. Současná krajina je výsledkem společného a místně velmi různého spolupůsobení všech krajinotvorných procesů – jak přírodních (klimatické změny, vývoj půd, migrace druhů aj.), tak antropogenních (např. odlesňování a odvodňování krajiny, obdělávání půd, povrchová eroze, regulace vodních toků, monokulturní hospodaření apod.).

Při zpracování návrhu Evropské úmluvy o krajině bylo zorganizováno mnoho výzkumných šetření, která podala přehled o pestrosti prostředí evropské krajiny (Meeus 1995, Stanners a Bourdeau 1995). Některé z těchto výsledků se staly základem pozdějších environmentálních výzkumů Evropské unie a přinesly cenné informace o krajině Evropy a její prostorové diferenciaci (Mücher 2003, Metzger a kol. 2005), jiné pokračují do současnosti. Podle výzkumů byly zpracovány mapové podklady, které dnes umožňují definovat diferenciaci přírodního prostředí Evropy (obr. 1), intenzitu antropogenních systémů v různých částech Evropy (obr. 3) a provést základní typologii evropské krajiny (obr. 4). Tato vědecká dokumentace vytvořila základní srovnávací rámec pro typologie především na národních úrovních.

Evropská úmluva o krajině

Smysl a cíl

Uvedený silný formující vliv člověka a techniky na evropskou krajinu se v průmyslovém období v mnoha případech změnil na

1 Environmentální rozčlenění Evropy do 13 oblastí (dále členěných do 84 tříd – typů prostředí). Upraveno podle: M. J. Metzger a kol. (2005)

vliv deformující. Tato skutečnost vyplývá ze zmíněného jednostranného uplatnění tržního principu v procesu využívání krajiny a z chybění korektivních mechanismů v běžně uplatňovaném ekonomickém přístupu k využívání dostupných krajinných zdrojů. V průběhu industriálního období se stalo běžným jevem, že krajina byla nejen poškozena, někdy dokonce zničena do té míry, že se stala pro člověka neobyvatelnou. Jen ve zvláštních případech šlo o zcela nevyhnutelná řešení (např. oblasti průmyslových těžeb surovin). Přírozeným důsledkem takových přístupů byly a jsou nejen ekonomické zisky, ale i nevratné škody na kulturní krajině a s nimi spojené ekonomické náklady v podobě asanačních a rekultivačních opatření. Náklady na nápravu této „průmyslové divočiny“ zatěžují rozpočty ještě 100 let po jejím vzniku.

Ve většině případů šlo o zanedbání principů předběžné opatrnosti, o nevědomost a neznalost základních krajinných souvislostí, o záměrné odmítnutí ochrany přírodního prostředí a zodpovědnosti za následky v krajině provozované činnosti. Příkladem takového záměrně bezohledného přístupu ke krajině byla tzv. socializace venkova za totalitních režimů ve střední a severovýchodní Evropě. Jejím výsledkem bylo nejen zničení po staletí udržované struktury krajiny a s ní související biologické rozmanitosti, ale i likvidace povědomí krajiny ve společnosti. Na současné úrovni poznání nelze takové přístupy hodnotit jinak než jako nekulturní zacházení s krajinou.

Praktické zkušenosti s takovými situacemi po celé Evropě, vyhodnocování jejich ekonomických dopadů, nové vědecké informace, nové technologie a silící občanské povědomí vedly k potřebě změny přístupů ve využívání krajiny. Hlavním smyslem Evropské úmluvy o krajině je proto zajistit pro tuto změnu příznivé podmínky, vytvořit politické a odborné předpoklady a podpořit opatření na všech úrovních. Jde o vytvoření podmínek pro ochranu, péči a plánování takových způsobů využívání krajiny, které povedou k udržování jejího dobrého stavu, k nápravě nedostatků a ke zlepšování její kvality.

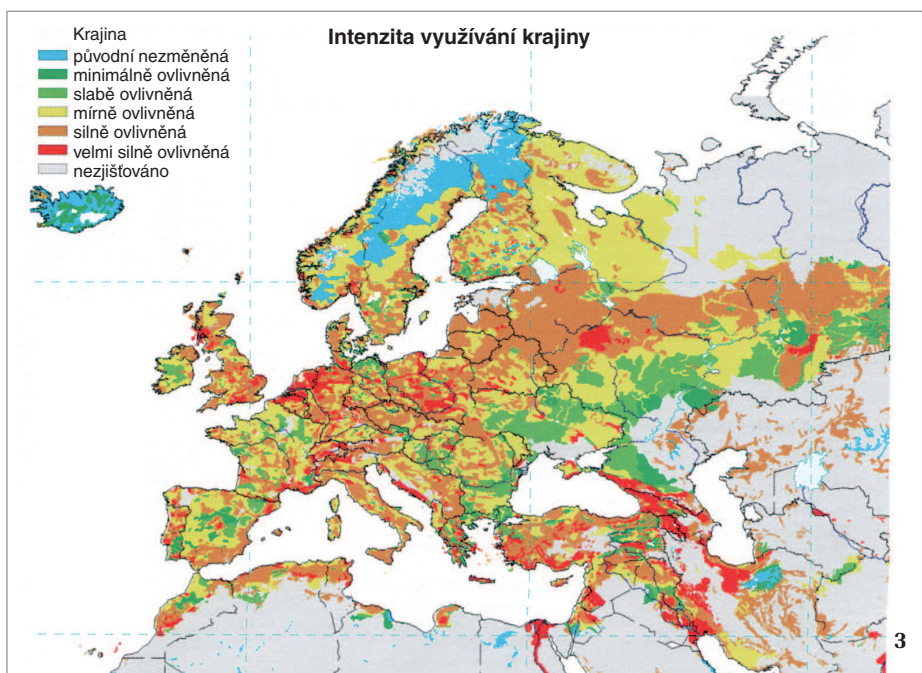
Při dnešní úrovni informací a s použitím moderní techniky je možné využívat krajinu mnohem šetrnějším způsobem, případným negativním následkům předcházet a omezovat je na minimum. Vysokých výnosů lze dosahovat i v maloplošné a bohatě strukturované krajině. Respektování stanovištních podmínek v kombinaci s vhodnými způsoby obhospodařování půdy zajišťuje prevenci nežádoucích stavů. Do popředí práce s krajinou vstupuje dnes nový pojem – kvalita krajiny. Cílem Evropské úmluvy o krajině je proto:

- vést veřejnost, instituce, uživatele krajiny a správní úřady k poznávání hodnot a významu krajiny jako oblasti veřejného zájmu;
- promítnout povědomí těchto hodnot do rozhodovacích procesů na všech politických úrovních;
- zavést smysluplná pravidla zacházení s krajinou platná pro správní složky, uživatele krajiny i pro veřejnost.

Není pochyby o tom, že dosažení těchto cílů pomůže zvýšit zodpovědnost všech

2

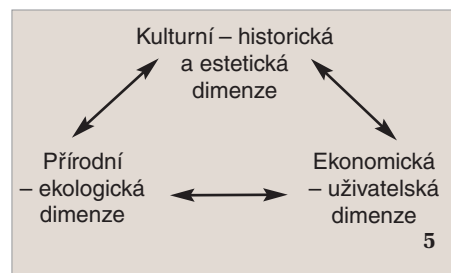

3

zúčastněných za krajinu jako součást národního přírodního a kulturního bohatství, za krajinu jako prostor, kde je příjemné žít, s nímž se člověk může identifikovat a může ho považovat za svůj domov. Příklady jsou známy ze zemí, které již dříve – ještě před přijetím Evropské úmluvy o krajině – věnovaly své krajině pozornost a péči. Např. ve Švýcarsku, které tento dokument podepsalo hned v den zveřejnění, nevyvolalo jeho přijetí žádnou potřebu změnit zákonodárství nebo finanční náklady na péči o krajinu. Z těchto důvodů ale naopak jiné země (např. Nizozemsko, Německo, Velká Británie) nepovažovaly za nutné se k Úmluvě ihned připojit – i když to byli právě jejich experti, kteří se na její přípravě nejvíce podíleli. Ve svých vlastních přístupech měly tyto země již dříve zakotvená opatření (zákonodárství, prostorové/krajinné plánování, stanovištní mapování, spolkovou činnost aj.), která dostatečně zajišťovala ochranu krajiny a pravidla využívání zajišťující udržování její kvality.

Identita krajiny

V každé části Evropy byly v minulosti krajinnotvorné vlivy jiné, rozdílné co do intenzity působení, jinak strukturované v prostoru i čase. Výsledkem je současná různorodost,

5

2 Plantáže rychle rostoucích lesních dřevin rozhodně neplní v krajině stejné funkce jako přírodní nebo alespoň přírodě blízké lesy. Foto J. Meeus, upraveno podle: B. Pedrolí a kol. (2007)

3 Prostorová diferenciací intenzity využívání krajiny Evropy. Upraveno podle: Natural Resources Conservation Service, Washington DC, USA (bez data)

4 Mapa (mega)typů evropské krajiny. Upraveno podle: J. Meeus (1995).

Podrobná charakteristika je uvedena v publikaci – J. Löw, I. Míchal: Krajinný ráz. Lesnická práce (2003)

5 Schéma definice identity krajiny. Orig. J. Fanta

6 Schéma struktury řídicího systému pro práci s krajinou. Orig. J. Fanta. Všechny obr. z archivu autora

Evropské krajiny

Tundry

- arktická
- keříčková

Tajgy a lesní krajiny

- boreální mokřadní tajga
- severská tajga
- střední tajga
- jižní tajga
- přechodová tajga

Horské krajiny

- severní vysočiny
- horské krajiny

Bocage – chlumní krajiny s volnou zelení (živými ploty)

- atlantské bocage
- semi-bocage (polozavřené krajiny)
- středomořské semi-bocage

Umělé krajiny

- poldry
- děly (krajiny v upravených ústích řek)
- huerty (zavlažované kraj. Pyrenej. pol.)

Regionálně specifické krajiny

- kampen (mozaikovitě zemědělské krajiny západní Evropy)
- polské krajiny pásových polí
- krajiny smíšených zemědělských kultur a maloplošných lesů
- dehesa nebo montados (agro-silvo-pastorální krajina Pyrenejského poloostrova)

Krajiny rozlehlých polí

- atlantské zemědělské krajiny
- akvitánské zemědělské krajiny
- bývalé zem. krajiny přeměněné na pastviny
- středoevropské sjednocené zem. krajiny
- východoevropské sjednocené zem. krajiny
- středomořské zemědělské krajiny

Stepi a aridní/suché krajiny

- pusta
- step
- polopoušť
- písečná poušť

data nezjišťována

4

s identitou člověka – jejich obyvatel. Kořeny tohoto vzájemného propojení jdou ke generacím lidí, kteří tyto krajiny v dávších dobách obývali, využívali je, obhospodařovali, dávali jim svou práci kulturní obsah. A tento kulturní obsah krajiny zpětnou vazbou formoval jejich vlastní regionální kulturu. Důraz na vzájemnou vazbu identity krajiny a člověka je mimořádně významný v dnešní době globalizačních tendencí a tlaků vedoucích jak v krajině, tak ve společnosti k bezobsažné uniformitě a zploštění jejich obsahu se závažnými sociálními i psychologickými důsledky. Pro Evropskou úmluvu je proto charakter krajiny základním stavebním kamenem pro udržení, posílení a obnovu bohatství evropské kultury v nejširším slova smyslu.

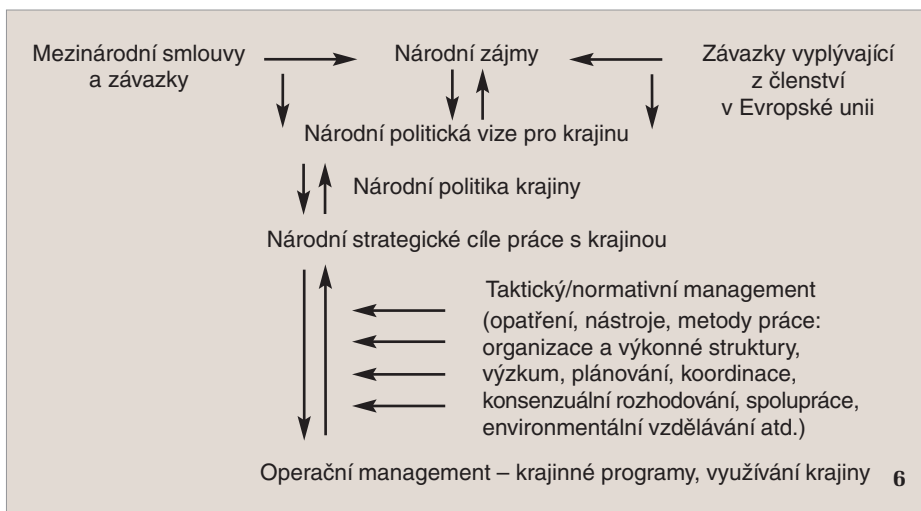
Krajinný ráz

Současné způsoby využívání krajiny jsou jistě jiné než ty, které se v minulosti podílely na vytváření charakteru každého jednotlivého území. Přesto je na místě tuto minulost neníčit, ale při využívání krajiny na ni brát ohled a mít k ní respekt. Vyvážený vztah dimenze krajiny vymezuje totiž rovněž hranice integrity krajiny – možnosti jejího využívání, jejichž překročení vede k poškození a narušení identity. Příklady rozsáhlého narušení krajin známe množství. Za všechny slouží např. raně středověké odlesnění nížiny severozápadní Evropy, které změnilo tuto část kontinentu na dlouhou dobu v „atlantskou poušť“, současné těžby nerostů ve střední Evropě nebo z mimoevropských příkladů vývoj v oblasti Aralského jezera (Píšková 2011). Méně katastrofické případy ve svém nejbližším okolí současný člověk téměř už ani nebere na vědomí. V souhrnu ale představují změny, které se mohou hluboce dotýkat přírodní a kulturní podstaty krajiny a výrazně zasahovat do života společnosti jednotlivých míst a regionů. Mohou narušovat krajinný ráz, tedy charakter krajiny definovaný jako soubor viditelných i skrytých vlastností, kterými se jedna krajina liší od druhé. Zachování krajinného rázu je nepochybně jedním z nejdůležitějších úkolů práce s krajinou.

Opatření a nástroje

Bránit narušování krajinného rázu a poškozování krajiny by mělo být přirozeným zájmem všech zemí, které si své krajiny váží. Evropská úmluva o krajině proto obsahuje i seznam opatření, která je třeba na národní úrovni zavést (pokud se tak dosud nestalo), aby úsilí jednotlivých zemí směřovalo k tomuto společnému cíli, a uvádí také nejdůležitější nástroje, kterých je třeba při aktivní práci s krajinou používat k dosažení efektivních výsledků. Návrhy vycházejí jak z dosavadních dat vědeckého výzkumu, tak ze zkušeností zemí, které práci s krajinou již dříve věnovaly pozornost.

Podmínkou aktivní práce s krajinou je základní vize krajiny jakožto východiska pro zpracování národní politiky. Musí mít zákonné normy vymezující práva, odpovědnost a povinnosti politických složek, uživatelů krajiny a občanské veřejnosti ke krajině jako oblasti veřejného zájmu. Krajinná politika musí být výrazem konsenzu environmentálních, kulturních, economic-

kteřá stojí u kořene regionální identity krajiny a můžeme ji definovat jako kombinaci fyziognomie/utváření krajiny, jejich užitkových vlastností a kulturního obsahu určitého území. Identita krajiny – to je její specifický charakter. Vytváří ji vzájemný poměr tří složek (Fanta 2001, obr. 5):

- dimenze přírodní či ekologické (přírodní podmínky území, jejich vývojová historie),
- dimenze kulturní nebo historická (vliv

člověka, který vyústil v prostorovou diferenciaci, specifickou strukturu osídlení a estetiku krajiny),

- dimenze ekonomická (vázaná na způsob využívání krajiny).

V každém jednotlivém typu krajiny je vzájemný poměr těchto tří složek jiný. Důraz, který Evropská úmluva o krajině klade na její identitu, není samoúčelný. Identita krajiny je totiž úzce propojena

kých, sociálních a všech dalších národních zájmů a vztahů ke krajině a zároveň i mezinárodních závazků každé země na tomto poli. Konzistentní politika přístupu ke krajině umožňuje zodpovědně formulovat strategické cíle práce s krajinou i zpracování odpovídajících operačních programů a využívání krajiny (obr. 6).

Naplňování politiky a realizace strategických cílů s krajinou závisí na politickém a odborném řízení. Tento proces musí být v taktické úrovni vybaven vhodnými normativními nástroji, které umožňují efektivní propojení jeho strategické a operační úrovně. Patří sem především vhodné organizační struktury a finanční a personální zajištění jednotlivých programů. Předpokládá to systematický výzkum krajiny. Řídící proces se nemůže obejít bez moderních informací, ani bez dobře organizované spolupráce se všemi zúčastněnými uživateli krajiny a bez podpory vzdělávání veřejnosti i politických složek na všech úrovních.

Práce s krajinou není věcí jednorázových opatření nebo improvizací. Právě jednorázové zásahy provedené bez důkladného rozboru přírodních a kulturních souvislostí napáchaly v minulosti (mnohdy i dnes) mnoho škod a vedly ke vzniku jen obtížně řešitelných situací. Příkladem mohou být zmíněné průmyslové praktiky v zemědělství, které způsobily doslovné „vyprázdňování“ krajiny. Totéž platí pro nedomyšlenou výstavbu satelitních sídlišť v okolí měst nebo logistických a nákupních středisek kolem dálničních tahů. Zásahy do

krajiny jsou vždy dlouhodobé – a mnohdy nevratné. Krajina má paměť – uchovává v sobě důsledky dobrých i špatných rozhodnutí.

Při současných nárocích na krajinu nelze další vývoj ponechat náhodě a libovůli. Její využívání vyžaduje systematické řízení postavené na vědeckých informacích (typologie krajiny, rozbor ekologického a ekonomického potenciálu, scénáře způsobů využívání krajiny, možnosti nápravných opatření atd.) a na schopnosti integrace požadavků na krajinu. Řízení vyžaduje zavedení krajinného plánování jako podkladu managementu na všech úrovních. Krajinné plánování je východiskem ke zpracování pravidel zacházení s krajinou a ta jsou dnes pokračováním dřívější lokální znalosti a zkušenosti vycházející z nutnosti prevence nežádoucích situací a smysluplného úsilí o dosažení optimálních výsledků za minimálních nákladů. Selský rozum neplatil jen v minulosti. Platí i dnes, a mnohdy v ještě větší míře. Řada evropských zemí – např. Velká Británie, Dánsko, Nizozemsko, Německo, Švýcarsko, Rakousko – dospěla k tomuto poznání již před mnoha lety. Vyvinuly a do praxe s úspěchem zavedly metody krajinného plánování (Ellenberg 1951, 1956, Weller 1970, Weller a Durwen 1994, Faludi, van der Valk 1994, Grimm a Proksch 2001, Schmidt a Schiller 2001 aj.). Osvědčilo se, tyto země z něj mají mimořádný užitek. Jejich zkušenost ukazuje (viz Živa 2011, 3: 119–123), že tato plánovací praxe

a pravidla managementu krajiny se ve vyspělých zemích postupně stávají součástí kultury občanské společnosti a přispívají k vytváření silné vazby člověka ke krajině jeho okolí jako k veřejnému prostoru.

Závěr

Přijetí Evropské úmluvy o krajině v říjnu 2000 představuje důležitý zlom a je významným impulzem pro zintenzivnění politiky životního prostředí Evropské unie i jednotlivých zemí. Vyšlo ze zkušeností drahých destrukcí krajin v těžebních oblastech, změnou půd nadměrnou kyselou depozicí, odumíráním a snížením vitality lesů atd., z poznání, že zvyšování hospodářského růstu, konzumní zahlcení společnosti a exploatace krajiny nejsou zadarmo. Ze zjištění, že využívání krajiny se neobejde bez vědeckých znalostí, zdravého rozumu a prevence. Do současné doby podepsalo Evropskou úmluvu o krajině 26 zemí. Zavázaly se jí tím implementovat do své národní politiky a přispívat tak k naplňování společných cílů evropské krajinné politiky. Dne 28. listopadu 2002 se svým podpisem připojila i Česká republika, 29. listopadu 2003 byla Úmluva přijata Poslaneckou sněmovnou a 29. ledna 2004 i Senátem Parlamentu ČR. O tom, jak se její implementace daří, pojednáme v příštích dvou příspěvcích.

Jiří Rejl, Martin Kohoutek

Okrotice bílá v zastavěné části Přelouče

Okrotice bílá (*Cephalanthera damasonium*) patří do čeledi vstavačovitých (*Orchidaceae*). Má slabě zprohýbanou lodyhu s vejčitými až kopinatými listy a středně velkými, krémově bílými květy, které i v době plného květu bývají téměř uzavřené. Kvetou do května do června ve světlých i stinných listnatých lesích a křovinách, vzácněji na lesostepních stráních a ojediněle na nezastíněných stanovištích. V Čechách roste od nížiny do podhůří, hlavně na vápencích a opukách (chybí v horských oblastech a vykazuje také háty na kyselých horninách v západních Čechách, Středočeské pahorkatině, Českomoravské vrchovině i jinde), častá je také na bazičtejších substrátech. Jako většina našich orchidejí je chráněna zákonem.

Přestože výskyt okrotice v intravilánech není tak neobvyklý (např. je déle známa z Mostné hory v Litoměřicích, nedávno byla také zjištěna v Ústí nad Labem na zahradě mateřské školy nebo v parku přímo v centru města), se zajímavým výskytem tohoto druhu se můžeme setkat na jižním okraji Přelouče, a to na zahradě

místního domova důchodců. Tato budova byla postavena na počátku 60. let minulého stol. a patří k největším domovům tohoto druhu v České republice. Stojí na mírně svažitém pozemku s jihovýchodní orientací svahu v nadmořské výšce asi 217 m, podkladem jsou druhohorní křídlové usazeniny (svrchnokřídlové jílovce a slínovce). Na severu parcely se nachází klidová zóna tvořená ovocným sadem a parkem se vzrostlými stromy, který má charakter lesa. Převládá zde lípa srdčitá (*Tilia cordata*), javor mléč (*Acer platanoides*) a bříza bělokora (*Betula pendula*). V jihozápadní části se na ploše asi 0,2 ha objevují okrotice bílé ve velkém množství. Rostou v lesíku i v pravidelně sečeném travnatém porostu s jednotlivými stromy. Celkově jsou to stovky jedinců ve skupinách (odhadem 600 kvetoucích okrotic, počet je ale spíše podhodnocen). Jde zřejmě o nejbohatší známou lokalitu této rostliny na Přeloučsku a ve východních Čechách vůbec. Na přelomu zimy 2009/10 byl prosvětlen stromový porost, což pravděpodobně zlepšilo podmínky k růstu houbo-

1 Okrotice bílá (*Cephalanthera damasonium*) v sečeném travnatém porostu. Přelouč, 2010. Foto M. Kohoutek

vých organismů, které jsou nezbytné pro vývoj okrotic. Před výstavbou domova důchodců byly v této lokalitě sady a záznamy o výskytu okrotice bílé z těchto míst nejsou.